

Miért Csere és miért nem Cseri?

Szilágyi Sándor 1667-ben megjelent értekezésében Apáczai család névét Cséri-nek írta; ezt a névalakot azután a következőképpen indokolja: "Miért Cséri? s nem Csere, mint eddig írták. Csere-nek egyedül az Utrechtben nyomott Encyclopaedia írja; én úgy hiszem sajtóhibával, vagy önkényesen a szerző által könnyebb kimondás kedvéért." Ezek után, az elég tájékozatlanságot eláruló szavak után négy példát idéz, amely Chierj, Chiery, Chieri alakváltozatokról számol be, közülük kettő 1656-ból és 1658-ból magának Apáczainak saját kezű írása. Ezeken kívül ötödiknek egyik hozzá intézett levél Cséri alakját mutatja be.¹⁾ A Szilágyitól ékezetesen olvasott alakzatot átvette Szabó Károly is egy 1872-ben megjelent közleményében,²⁾ de az 1879-ben kiadott Régi Magyar Könyvtár első kötetében már ő is Cseré-t idéz.³⁾ Ma azután már egészen fölösleges cáfolgatnunk, hogy a Csere-alak nem sajtóhiba, s hogy a Cséri olvasat pedig torzítás! Csere nevének törzsökös származására vonatkozólag "apáczai Csere, nagyajtai Cserei" című dolgozatomban már megfeleltem.⁴⁾ Ezért most még csak azt tartom kérdésesnek, hogy mi vajjon inkább a Csere-, avagy a Cseri-alakot használjuk-e az ő megnevezésénél? Néhai Gyalui Farkasnak, akinek az Apáczaira vonatkozó adatokért valóban sokat köszönhetünk, szóban közölt nagyon nyomatékos érvelése az volt, hogy mivel Apáczai életének utolsó éveiben s így tevékenységének javakorában a Cseri alakot írta,

1) Szilágyi Sándor: Vértanúk a magyar történetből. Pest, 1867. 100.

2) Szabó Károly: Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében. Pest, 1872.

3) RMK. I. 876. és Névmutató.

4) ItK. 1958: 52-57. és e kötetben.

ezért tehát nekünk is őt kell követnünk. E nagyon is megfontolandó véleménnyel szemben legyen szabad azonban ellenvéleményt hangoztatnom.

Jól ismert helyzet, hogy a XVII. században a nevek használatánál nem voltak kötött szabályok, csupán általános szokásként jelentkezik, hogy a keresztnév elé, mint jelzőt, a családnevet, vagy az apa foglalkozásának megjelölését, az elé pedig a születési, avagy annak az állandó tartózkodási helynek a nevét illesztették, ahonnan a nevet cserélő ifju, vagy felnőtt más vidékre elszármazott; a városi polgároknál pedig e helyett leggyakrabban a saját, avagy apja mesteriségének megjelölését tették. A külső országokat járt férfiaknál meglehetősen gyakran a keresztnév előtti családi, avagy származási (filiációs) nevet latinosan, netalán görögös alakúra változtatva, használták, ellenben az olyan névformálás, mint amilyen a Csere>Cseri folyamatban végbement, nem tartozott az éppen mindennapos esetek közé. Ezért tehát semmi szükség, hogy ebben éppen mi kövessük Apáczeit akkor, amikor még a saját rokonsága sem cselekedte meg, hogy családnevét Cseri alakban rögzítse meg. E egészen más volna a helyzet, ha felnőtt korában már egyáltalában nem használta volna családja nevének eredeti alakját s nem éppen ő maga tette volna ismertté a Csere névalakot!

Állításunk helyességének bizonyítására felkutattam Apáczeitnak lehetőleg összes köztudomásra jutott aláírását, valamint az egykoru és közel egyidejű névjelöléseket. Ennek az adattárnak egyenként való részletezése helyett csak az összegezést adom, természetesen figyelmen kívül hagyva az egészen hibás közléseket, mint amilyent például a Pethő Gergely krónikáját kiegészítő Spángár irt "Apátyai" alakban.

A teljes adattárból most már megállapítható, hogy Apáczi nevének sajátkezű és egykoru idegen névirásából 68 emléket sikerült összegyűjtenem, ezekből

I. Származási név (Apáczi) keresztnévvel, vagy anélkül:

A. Magyar nyelven...21,⁵⁾ B. Latin nyelven...16,⁶⁾...Együtt 37.

5) Az 1930-as években a kolozsvári RefKollKvt-ban RMK. 374. sz. kvtári jelzéssel. - A kvári ref. egyházközs. kvártásainak számadáskönyve az 1655/56. évről 5/B, 34/A, 37/A+B. lev. - A kvári ref. ekkla 1664. évi vagyonleltára: 10/A, 29/B. lev. (Az egyházközs. lev.tárában.) - Sáfár, 1653. 40, 1656. 99. -A kvá-

A B. csoportból különösen figyelmünkre méltó a származási-névnek latinositott végződése, mégpedig nominativusban: Apacius - 3; genitivusban: Apacii - 5; dativusban: Apacio - 1 előfordulásban.

Természetes, hogy a latin "-ius" melléknévi képzőt Apáczai nem a család-, hanem szülőfaluja nevéhez kapcsolta, mintegy előnevesítve az eleinte alanyesetben, meg "de" praepositívóban használt megjelölést. De érdeklődésünkre az is számot tarthat, hogy a latinositásnál a hangtorlódást elkerülendő, a szóvég utolsó magánhangzóját egyszerűen kiugratta s ezért nem találunk soha - mint ahogyan várnók Apaczaius, vagy Apaczainus névalakzatot. Meg kell még jegyeznünk, hogy ez a csoport jelentkezik a legnagyobb számmal (37), bizonyítván, hogy a szülőföldjéről elszakadt Apáczait nemcsak ma, hanem a maga idejében is jóformán csak származási néven emlegették.

II. Származási és rövidített családnév (Apáczai Cs.) keresztnévvel:

Helyesen: ...1,⁷⁾ hibásan pedig (mint Apáczai P.) megint csak ...1 esetben örököltetett meg.⁸⁾ Összesen tehát: 2 előfordulás.

III. Származási és eredeti családnév (Apáczai Csere) keresztnévvel:

A. Magyar nyelven...1,⁹⁾ B. Latin nyelven...12,¹⁰⁾ Együtt:...13.

ri szabó céh számadáskönyve. (A volt ENM lev.tárában.)-Bethlen Miklós önéletrajza. (Pest, 1858.) I. - EPrK. 1875: 39, 40. - 1879: 492-93. Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János életrajzához tanulmány. Kolozsvár, 1892. 11. - RMK. I. 883. - Szilágyi Sándor: A két Rákóczi Gy. fejedelem családi levelezése. Bp.1875. 47, 499. - Vértanúk a magyar történetből. Pest, 1867. 133-34, 141, 143.

6) RefKollKvt. Q. 90, V. 201, Y. 117. jelzéssel. - Oratio de Studio Sapientiae ajánlásában. RefKollKvt. - III. Coll. Orth.Claudiop.Album. 2. (Uo.) - Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszében, 1766. 11. - Gyalui. 11. - RMK. II. 897. sz. BpestiSzle. 1863. (17.köt.) 494. - ItK. 1891: 433. - TT. 1886: 608, 1893: 171.- Jakó Zsigmond szíves közlése szerint: Udvarhelyi ref.koll. és kolozsvári unit.koll. nagykönyvtárában volt egykor.

7) RMK. III. 1804.

8) RefKollKvt. RMK. 70.kk. jelzéssel és RMK. 2114.

9) RefKollKvt. RMK. 242. sz. jelzéssel és RMK. I. 876.

10) RefKollKvt. D. 134. és A. 96. sz. jelzéssel. - Uo. RMK. 384., sz. jelzéssel. Gyalui. 6-8. DebrProtLap. 1901: 720. - RMK.III. 1756, 1773, 1850. Debreceni ref. nagykönyvtár: E.201 és 202.

A B. csoportba besoroztam öccsének egy névirását is, minthogy ez is eredeti alakban őrizte meg a családi nevet. Meg kell azt is jegyeznünk, hogy e csoportbeliek között egyetlen előfordulás sincsen, amelyben a származási név latinos végződéssel lenne ellátva.

IV. Származási- és latinosított családnév (Cserius Apaczai) keresztnévvel:

Nominativusban...mindössze csak 1 esetben.¹¹⁾

Érdekes jelenségnek tartom, hogy a származási helynévből képzett név nincsen latinosítva, csupán a családnév kapott "-(i)us" végződést s egyuttal az alapszó végső magánhangzóját mintha kiugratta volna s ezzel mintegy alapot szolgáltatott volna a későbbi Cseri névalakra.

V. Származási és továbbképzett családnév (Apáczai Cseri) keresztnévvel:

A. Magyar nyelven csak 2 ilyen családnév-alak fordul elő;¹²⁾

B. Latin nyelven: a) nominativusban:...1,¹³⁾ b) genitivusban:...7¹⁴⁾; c) dativusban: ...4¹⁵⁾

C. Zsidó nyelven (Cséri Apácai)...1¹⁶⁾.

Összesen tehát: 15 esetben.

Az egykori forrásokból összegyűjtött különböző névjelölések rendszerbe való foglalása után annak megállapítása következne, hogy miképpen is jöhetett létre a Csere-Cseri névváltozás! Ezt ugyanis kétféleképpen kísérelhetjük meg megfejtetni. Legkönnyebben arra a lehetőségre gondolhatnánk, hogy Apáczainak bizonyosan nagy és értékes könyvtára lévén, barátai, ismerősei közül sokan kértek tőle kölcsön könyvet. A kötetek mindenikében pedig benne lévén a tulajdonos megnevezése, vagyis személynevének birtokos esetben

11) Gyalui. 6. - Archiv. N.F. XVI.212. - DebrProtLap. 1901:832.

12) EPrK. 1875: 39. - Gyalui. 26.

13) Album Scholae...Claudiop. 28. (RefKoll.)

14) RefKollKvt. A.96.Y. 18.sz. jelzéssel és kéziratkötet az Üveges szekr. 87.sz. jelzéssel. - Gyalui. 6. - Szilágyi:Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 148. - Bpesti Szle. - 1863. 494. - RMK. II. 918. - Kolozsvári unit. nagykönyvtár. (Jakó Zs. szíves engedelmével.)

15) Album Scholae.: Cl. - RefKollKvt.: A. 7. kvtári jelzéssel. - Gyalui. 6. - Szilágyi: Vértanuk. 101, 143.

16) Debreceni ref.koll. nagykönyvtára: E/2o2.

való jelölése: (Est) Johannis Chierj Apaczii, ezért azután nem lenne lehetetlen, hogy az itt jelentkezett családnév (Chierj) a IV. csoportban felsorolt példa szerinti nominativusos alaknak (Tserius) genitivusa (Chierij); természetesen, hogy arra is kell gondolnunk, hogy a kellemesebb hangzás kedvéért az alapszó végeő magánhangzóját (az Apáczai - Apacius példájára) már maga Apáczai is kiugratta. Ha tehát ez a folyamat hozta volna létre a "Cseri" névalakot, abban az esetben megállandósulását ott kellene keresnünk, hogy az eredeti családnévet nem ismerők ezt gondolván tulajdonképpen családnévnek, leggyakrabban így is nevezték őt s Apáczai maga is ezért fogadta volna el ezt a névalakzatot.

A most elmondottakban valóban nem volna semmi lehetetlenség, ha a feltételezett torzítás nem a családi, hanem a származási névvel történnék, ugyanis a XVII. században még mindig-ezen volt a hangsúly s ezért az idegenek legtöbbször el is hagyhatták a családnévet, nemhogy az ismeretlen név helyes, avagy helytelen alakján törjék a fejüket! Ezzel szemben e névalakot maga Apáczai alkotásának is tarthatnók. Ugyanis már tárgyaltuk a Csere-Cserei névformálódást, tehát az sem lenne valószínűtlen, hogy itt is annak kellett bekövetkeznie. Kiindulópontul illetéknéppen a legkorábban (1648 szeptember 5-én) jelentkező IV. csoportbeli névalakzatot kellene látnunk, amelyet a főiskolák latin szelleme teremtett meg s bárha Apáczai eleintén még ragaszkodott is az elődöktől örökölt névalakzathoz, utóbb azonban az akadémiákról történt visszatérése és végleges letelepedése után feléledhetett benne is a filiációs alapra visszavezethető névjelzés szokása, csakhogy ő már az 1648-i "Tserius" alakot vehette kiinduló pontul, amelynél az alapszavat befejező magánhangzót már előzőleg kiugratta. E megoldás a következő lehetőséghez is utat mutat.

Ezzel szemben egy sokkal lényegesebb fejlődési lehetőségről sem szabad megfeledkeznünk, mégpedig arról, amelyet a Cserei névnek a Cseréből való származtatásánál már bemutattam, um.Ferancz+i, Balázs+i, András+i, Csere+i alakokban. Bevallom, a "Cseri" név létrejöttének hihetőleg helyes útját Bán Imrének adatokban nagy gazdagságu könyvében találtam meg. Ő ugyanis felsorol egy, előttem eddig ismeretlen adatot, mégpedig Bethlen Gábor 1622 november 5-én Gyulafehérvárott keltezett nemeslevéllel "Benedictus Chieri de Nagy Bölön" nevű férfiut és atyját: Mihályt, valamint testvéreit,

Tamást, Miklóst, Istvánt, meg Györgyöt nemesi rangra emelte.¹⁷⁾ A gyulafehérvári káptalanban átiratban megmaradt oklevél bevezető címe azzal kezdődik, hogy "Literae armales nobillium..Cseri de Apácza a exemptio domus eorum in possessione Nagy Bölön et sede Sepsi existentis ex originalibus coram nobis praesentatis transumptae."¹⁸⁾ Bárha a káptalan valószínűleg csak bemondásra írta a "Cseri" név elé a "de Apácza" származás-megjelölést, még sincsen semmi okunk kételkedni annak helyességében. Ugyanezt erősíti meg a debreceni református nagykönyvtárban őrzött arab-latin nyelvű könyvjegyzése, amellyel Apáczaai saját magát már 1650 után "Jöchānān Cseri Apācāi miṭṭrānsīlvānija"-nak nevezi meg. E héber betűkkel írt kézírásban annál kevésbé lehet tollhiba, mivel - Módis László főigazgató szíves felvilágosítása szerint - a családnév végén levő magánhangzó hosszú "i"-vel íratott. Ilyeténképpen a szucsákiak és mások apáczaai Cserei névével szemben itt már Apáczaai Cseri alakot találunk. A kettő között csupán az a különbség, hogy a szóvégi "i" magánhangzó a magánhangzótorlódást elkerülendő, kiugratta a közvetlenül megelőző "e" hangot.

E folyamat bebizonyítására példákat szeretnék bemutatni. Így a régi magyar könyvek nyomdai jelzéséből jól ismerjük Heltai¹⁹⁾ Gáspár tipográfusnak Helti Gáspár²⁰⁾ névalakját is. Azután az 1612. évi kolozsvár-városi sáfár számadáskönyvében Herepei András,²¹⁾

17) E nemeslevél bizonyosan egy nem egészen megfelelő formula alapján állítottatott ki, ugyanis ha Cseriék megelőzőleg a Székelyföldön szabad székelyek között lakó jobbágyok lettek volna, akkor ennek valamiféle nyomát találnók az oklevélben, főképpen azt nevezve meg, hogy kinek valának jobbágyai. A megnevezettek nem tudván latinul, ezért nekik mindegy volt a nyert oklevél szövege, mert csak az volt a fontos, hogy az óhajtott jogokat teljes egészében megkapják; a kancelláriai irodések pedig nem találván formulát a töröcsvári vár védelmére kötelezett, de szolgálatát időközben elhagyott s Székelyföldre átköltözött katona-rendű egyénnek megnevezési okiratához, tehát neki is valóban mindegy volt, hogy annak szövege a megnevezitendőnek milyen formában biztosítja a nemességet.

18) Bán Imre: Apáczaai Csere János. Bp. 1958. 33-34. - Kempelen B.: Magyar nemes családok. Bp. 1911. I. 137.

19) Tulajdonképpen Helta(u)i.

20) Így találjuk többek között az 1613. évi városi dica-könyvben (7. l.) "Caspar Helthy h(áza) Tipograph(us)", vagy az egyháziak 1614. esztendei számadáskönyvében (9. l.) "Pulsatum est. filiae Casparis Helthi Notarij". (Klt.)

21) Sáfár. 1612. 114. (U.o.)

az erdőgondviselők regestumában ugyancsak Herepei András²²⁾ nevét a közép-utcai fertály hóstátjában Herepy András h(áza),²³⁾ 1647-ben ugyanott Herepi Andrasné h(áza)²⁴⁾ alakban találjuk. Így látjuk még a Porcshalmán 1617-ben született s 1681-ben elhunyt Porcsalmi András,²⁵⁾ 1695 táján a Makfalváról származott Makfalvi Péter szentsimoni ref. prédikátor nevét.²⁶⁾ Kolozsvár egyik határ részét még ma is Tarcsaházának nevezik, ezt egy 1660. évi okiratban nem tarcsaházai, hanem "tarcsaházi határ"-nak hívják.²⁷⁾ Idézzünk egy helynevet is Kalotaszentkirályról 1719-ből: Magyarókerke falu nevéből képzett "magyarókereki ösvény" elnevezését.²⁸⁾

Ezek alapján állíthatjuk, hogy az ősi otthonban keletkezett és használt Cseréből származott Cserei és Cseri egy és azonos szó, azzal a különbséggel, hogy az utóbbiban már érvényesült a magánhangzótörklődés megszüntetésének hangkiugratásos történeti szabálya. Tehát a Bölonbe kiszármazott Cser(e)iek is abból a családból eredtek, amely maga az Apácán maradt Csere. Ezzel szemben a Cséri család származása s nevüknek eredete egészen más lapra tartozik, mert e vezetéknev nem személy-, hanem helységnévből alakult családnévvé.

Tulajdonképpen mindegy lenne, hogy a "holt professzor" élő szellemét melyik választat elé állítjuk, mert, hát, elég azt tudnunk, hogy ha az összegyűjtött 68 előfordulás közül a családnévnek Csere példát szám szerint állítjuk a Cseri alakzattal szemben, azt tapasztaljuk, hogy a professzor nevének ismert adatai közül

Csere	alakban.		13-szor,
Cserius	"		1-szer,
Cseri	"		15-ször

22) Erdőgondviselők. 1612. 127. (U.o.)

23) Dica. 1614: 45. (U.o.)

24) Dica. 1647: 9. (U.o.)

25) Temetési kártája a kvári farkas-utcai templomban.

26) Sárpataki M.: Noé bárkája c. munkájában a szegedi egyetem irodalomtörténeti tanszékének könyvtárában levő példányban levő bejegyzés szerint.

27) Jakab: Kolozsvár. II. 675.

28) Szabó T. Attila: Kalotaszeg helynevei. I. Kolozsvár, 1942, 50.

jelentkezik. Ez az adatsor tehát mintha boldog emlékezetű Gyalui Farkas nézete felé húzná a mérleget, sőt még inkább arra a felére igyekezné billenteni, ha a névirások keletkezésének idejét vesszük tekintetbe. Ugyanis az 1648-esztendőbeli többé-kevésbé közömbös Cserius-tól eltekintve, a Csere alak - a professzor öccsének névirását nem véve számításba - mind 1653, illetőleg 1655 előtti, mígsem a Cseri alak egyetlen kivétellel mind 1656 utáni keletkezésű.

Ezzel a tényleges helyzettel szemben van azonban egy másik, ugyancsak számottevő szempont is és ez az, hogy a maga idejében - Apáczai csakis az eredeti Csere családnévvel lett közismertté! Így találjuk mindjárt az 1650-ben tartott vitatkozását, az 1651 évi doktorrá avatási disputációját, az 1653. évi üdvözlő versét s az 1653., illetőleg 1655. esztendei "Magyar encyclopaediá"-ját. Mindannyija a Csere névvel! Kérdés tehát, volt-e egyáltalában a maga idejében kinyomtatott munkája, amelyen a Cseri nevet használta volna? Feleletünk az, hogy ilyen nem volt, mert az 1654-ben megjelent "Magyar Logicská"-ban csak falujának nevével nevezte meg magát, ugyanigy találjuk az 1658-ban kiadott, de mára már elveszett disputációjában is. Van, igaz, két egyidejű, latin nyelvű nyomtatvány, amely nem a saját tollával írva, Cseri néven említi őt és ez Fogarasi Mátyásnak 1658. esztendei vitatkozása, továbbá az 1660. év első napjaiban előállított temetési kártája. Ezek azonban nem is eléggé közismert nyomdatermékek.

Ilyeténképpen - azt hiszem - nekünk is föltétlenül azt a nevet kell használnunk, mind a közbeszédben, mind a tudományos dolgozatokban mind pedig a könyvészeti művekben, amelyen nevét ő maga tette közismertté s amelyen műveinek szabályszerűen pontos, vagy kivonatolt címjegyzéke is nyilvántartja, minthogy anélkül sem különböztethetünk meg külön címmutató szerinti és külön értekezésbeli névhasználatot.

Nem nagyon fontos, de mégis csak meg kell említenem, hogy Apáczainak eleddig ismert okiratai, illetőleg azok eredeti anyakönyvei is, mint az 1650. évi utrechti, az 1651. évi harderowicumi egyetemi beiratkozási, továbbá az 1651. esztendei házassági anyakönyv mind Csere családnéven számol be róla, egyedül csak a leydai akadémia őrzi a közömbös Cserius alakot. E névhasználat-

nál tehát nem az a fontos, hogy Apáczai a Csere családba született, hanem az, hogy ő maga ezen a néven tette ismertté a nevét, sőt munkáit is ezen a néven jelentette meg.

Az elmondottak ellenére mégsem lenne fölösleges eljárás, ha a könyvek név- és címmutatóinak szerkesztésekor az eredeti család-név feltüntetésével egyidejűleg zárjelben, vagy megjegyzésképpen, sőt külön utalócédulán is rá irányítanók a figyelmet a Cseri név-alakra, mert hiszen életének utolsó négy esztendejét ezen a néven élte le, sőt egyik-másik kézíratos munkáját ("Oratio de Summa Scholarum Necessitate", továbbá "Egy Academia felállításának módja és formája") az utókor az ő későbbben átformált családnevével megjelölve, adta ki (1872-ben, 1876-ban és 1894-ben).